

Opponensi vélemény

Tóth Valéria, Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben
(Debrecen, 2014. 446 lap)

Az értekezés Bevezetésében Tóth Valéria megjelöli azt a két névfajtát (személynevek és helynevek), amelyeknek rendszerszerű vizsgálatával eljut ezeknek belső alrendszerük, az alrendszerek egymással összefüggő leírásáig. A helynevek funkcionális vizsgálatakor alapján véve Hoffmann István műve (Helynevek nyelvi elemzése) szolgált mintául, a személynevek vonatkozásában azonban neki kellett leraknia azokat a „sarokköveket” – persze nem előzmény nélkül –, amelyekre építette impozáns munkáját. Itt jelzi, hogy a tulajdonnevek vizsgálata során a meglehetősen sok általános vonatkozás miatt nemcsak a magyar, hanem bármely nyelv személynévrendszerének a leírásakor azok a szempontok – elsősorban persze a funkcionális – érvényesíthetők, amelyeknek kibontására vállalkozik. Ugyancsak itt jelzi, hogy „kizárólag személynévből alakult helynévstrukturákat dolgozott fel”, a helynevek esetében azért tekint el ettől a helynévrendszertani alapozástól, mert „ezen a téren lényegesen több előmunkát történt”, elsősorban persze – de ezt már én teszem hozzá – a Debreceni Egyetemen, illetőleg ennek szellemi vonzáskörébe tartozó intézményekben. Kiemelem az általa is megfogalmazott gyakorlatot, miszerint nemcsak a legrégebbi, akár a honfoglalás előtti adatokat, hanem a legújabb koriakat is bevonja széles horizontú vizsgálódásába, de a területiség, azaz a névföldrajzi szempont érvényesítésére nem terjeszti ki figyelmét, mert ez már igazán nem fért volna bele meglehetősen terjedelmes értekezésébe.

1. A történeti személynév kutatás egyik alapkérdéseként jelöli meg Tóth Valéria, hogy „az írott források latin nyelvű szerkezetei milyen beszélt nyelvi formákat rejtenek” (11). Ez a szempont végigvonul nemcsak a személyneveket, hanem a személynévi alapú helyneveket tárgyaló részben is. Köztudomású, hogy a személynevek két területen működnek: az írásbeliségben és a szóbeliségben, következésképpen meg kell kísérelnünk ez utóbbiak törvényszerűségeinek a feltárását is. Az, hogy két névrendszer élt már az Árpád-korban és a későbbi századokban is, ékes példa a tridenti zsinat (1545–63) egyik határozatának az anyakönyvezésre vonatkozó cikkelye, amelyben a plébánosok számára négy anyakönyv (keresztelési, bérházasági, esketési és halotti) vezetését írta elő, valamint a

népességösszeírások (conscriptio animarumok) időnkénti felvételét. Ez utóbbi forráscsoportról azért szólok kissé részletesebben, mert belőle több olyan kérdésre is kapunk választ, amelyeket eleddig vagy vitattunk, vagy éppenséggel több tucat adatában kételkedtünk. A népességösszeírások összeállítására vonatkozó püspöki útmutatásában Padányi Biró Márton veszprémi püspök azt is elrendelte, hogy a plébános „a rábízott hívek állapotát és számát a fenti osztályozás szerint vegye számba: az esperesek a kerület, a plébánosok pedig egyházuk anyakönyvébe vagy más külön e célra rendszeresített könyvbe írják be, s így nyájukat, vagyis minden hívüket megismerjék, hogy nevükön szólíthassák őket. [Kiemelés tőlem. Ö. F.] Atyai tanácsainknak, rendelkezéseinknek és parancsainknak elkötelezetten és hűségesen engedelmeskedjete, és tegyetek azoknak eleget” (Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 4: 635). Kiegészítésként csak annyit tennék hozzá, hogy a keresztnéveket csak latinul volt szabad beírni, a ragadványneveket pedig tilos volt felvenni. Ezáltal elérte, hogy hatalmas kiterjedésű egyházmegyéje területéről, a történelmi Zala, Veszprém, Pilis, Fejér és Somogy vármegye közel ezer településéről három időszakban (1745–50, 1757, 1771) több százezer név került lejegyzésre. Mindezek mellett hangsúlyozom, nincs tudomásom arról, hogy a magyar vagy az európai egyházi/kancelláriai gyakorlatban arra adtak volna utasítást, sőt parancsot, hogy a családnevek szóbeli alakját (szólító- és említőnevét) jegyezzék le. Ezért kerülhettek bele a *Biru*, *Csüőre*, *Salitromos*, *Sarkanté* ~ *Sarkanti*, *Zerin* stb. nevek mellett formáns nélküli (puszta) helynevekből keletkezett családnevek (*Adász*, *Cibirien*, *Ebergény*, *Edve* stb.) olyan nagy számban, ahogy arról másutt már korábban írtam.

Tóth Valéria jelentős eredménye a tulajdonnévi metonímiának mint a névadás igen fontos eszközének kiterjesztése a helyi, tárgyi stb. érintkezések egész skálájára (pl. *Baracska*, *Buda*, *Király*, *Császár*, *Péntek*, *Húsvét* stb.). Természetesen a mai ragadványnevek között is vannak metonimikus nevek, idéztem is őket a névadás nyelvi eszközöként (*Porszombat*, *Rózsafüzér* Rozi, *Tükrös* Juli) a göcseji személynév-monográfiámban. Jelentős számban megtalálhatók a foglalkozásra utaló köznévből származott nevek között is (*Cimbalom*, *Erdő*, *Fazék*, *Kalán* stb.), kiterjesztve természetesen a helynevekre is (vö. Hoffmann Helynevek nyelvi elemzése), amelyekkel már Csűry Bálint is foglalkozott akadémiai székfoglalójában.

Az ómagyar kor személynévrendszerének funkcionális vizsgálatakor (207–50) több új és találó műszót alkotott a jelölt: sajátosságjelölő nevek (korábban ezeket leíró neveknek neveztük), referáló nevek, nexusnevek, affektív nevek.

Egyes mai ragadványnevekkel ellentétben a régi korok neveinek a motivációs rendszerét lehetetlen ma már kideríteni, emiatt nem tehetett mást, mint a sajátosságjelölő személynévek

lexikális-morfológiai tipológiai rendszerét összeállítani, amely magába foglalja a fő kategóriák mellett jelentkező szókapcsolattípusokat is. Mindebből következően a Hoffmann István által használt névrész és névelem fogalmával él – nagyon helyesen.

A referáló nevek forrásainak a tárgyalásakor egyértelműen leszögezi, hogy az átadó nyelvben éppenséggel lehetnek leírók, azaz sajátosságjelölők, átvételük után azonban csakis referáló szerepűek mint jövevénynevek. Kronológiai rétegeiket természetesen a magyarság történelmének a fényénél érdemes csak vizsgálni: török, szláv, német, egyházi eredetű személynevek.

A nexusjelölő személyneveket tárgyalva a jelölt rekonstruálja a nemzetségnevek mint nexusnevek beszélt nyelvi formáját is (*Győr ~ Győri*). Fontos meglátása, hogy ebben a struktúrában az *-i* elem vagy patronimikumképző, vagy melléknévképző. Ha a nemzetségalapító ős személynevéből alakult a nemzetségnév, akkor ugyanaz a névformáns lehet, mint ami a *Lőrince ~ Lőrinci* (< Lörinc) típusú családnevekben is feltűnik. Ez a képzőelem az *-é* birtokjellel azonos gyökerű, attól hasadással különült el. Ha helynévi eredetű az alpnév, a *Tihanyi*-félékben, akkor 'onnan származó' lehet a jelentése. Például a Zala megyei *Hahót* szn. → *Hahót* nemzetségnév → *Hahót* hn. → *Hahóti* csn. azt szemlélteti, hogy az elsődlegesen referáló funkciójú szn. 'Hahót leszármazottai' jelentésű nemzetségnévvé alakul, ez a szn. alapul szolgál a helynévhez is. Ez a hn. *-i* képzővel családnév lesz (199). A későbbi századokban az *-i* elmaradásával 'onnan való' jelentésben tűnik föl, létrehozva a formáns nélküli (puszta) hn.-ből keletkezett metonimikus csn.-et: Marianna *Hahót* Szentgrót-Polgárváros 59/9/42.

Családnevek (202–31). A családnevekről írott bevezető megjegyzésekkel egyetértek, következőképpen Farkas Tamással, Fodor Jánossal és Gergely Piroskával is, akik a „természetes módon kialakult családneveket lényegében öröklődő ragadványnevekként határozzák meg” (203), éppen ezért az e témába vágó munkák tanulságai aligha nélkülözhetők. Farkas Tamás meglátása azért is érdemel figyelmet, mert a korábbi sajátosságjelölő ragadványnevek öröklődését „automatikus névátvitel”-nek nevezi. Tóth Valéria ennek alapján jelöli meg a családnevek mint nexusnevek öröklődését a családnév egyik legfontosabb kritériumának. Ez a szempont visszavetíthető a korai századokra is, például az Anjou-korra, amelynek mintegy 14.000 személyjelölő szerkezetet számláló korpuszából Slíz Mariann „csak öt olyan esetet talált, amely az öröklődés tényét bizonyítja” (206). A továbbiakban a családnév-öröklődés kérdéseiről részletes tájékoztatást olvashatunk. Kitér a névszociológia szempontjára is, más országokban is vizsgálódik, de legfőképpen ahhoz szól hozzá, hogy mikortól beszélhetünk a magyar családnévrendszer kialakulásának

széles körű elterjedéséről. Mindezek után a családnevek kialakulása okairól szól, majd pedig rendszertani-típológiai leírásuk következik (115–231). Tüzetes bemutatásukra nem térek ki, de a két beszédes statisztikát és annak kördiagramját (11., 12. ábra), valamint az ezekből levont következtetéseket kiemelem, amelyek módszertani szempontból is igen tanulságosak (pl. a kisebb frekvenciájú referáló nevek közül kerülnek ki a formáns nélküliek). Egyes metanevek gyakoriságára is tekintettel kell lennünk, de persze egy-két névegyed (metanév) megterheltsége nem pótolhatja a névföldrajzi elterjedés és a névfajták bizonyító erejét. Például az alábbi 19 metanév (*Ádámfi, Bánfi, Bendefy, Bertalanfy, Ferencffi, Györfi, Gyulafi, Istvánfi, Jakabfi, Jánosfi, Jelenfi, Jerfi, Kantafi, Márfi, Martinoffy, Mihályfi, Pálfi, Péterfi, Sándorfi*), amely a 18. századi Zala megye 102 településén (a települések 33 %-án) szórtan jelentkezik, önmagában is súlyos névgyakorisági adatnak tekinthető. Erről a jelölt másképpen vélekedik, amivel magam nem értek egyet.

Az affektív nevek (231–49) szerencsés műszóval a korábbi expresszív neveket váltja ki, jelentését kitágítja a becéző változatokra is, és másodlagos kategóriaként jelöli meg őket – nagyon helyesen. A jelölt által említett *Petrus ~ Péter > Pet-, Petr-* stb. -féle alakokat nem csonkult tőnek, hanem rövidült tőnek nevezzük.

2. Személynevek a helynevekben (250–405)

„Helynevekkel a sajátosságjelölő, illetve az ezekből alakult nexusjelölő személynevek (nemzetségnevek és családnevek) között találkozhatunk elsősorban, a személynevek pedig funkcionális szempontból a birtoklás tényére utaló helynevek kategóriáját töltik ki csaknem teljesen” (251). E sommás megállapítás után Tóth Valéria áttekinti az európai nyelvek helynévadásában a személynevek szerepét, majd a helynév névadójának kérdését vizsgálva megállapítja, „ritkaságszámba ment a névadó személyének a felderítése”, gondoljunk csak a FNSz. szócikkeire. A jelölt körültekintését jelzi, hogy „az idegen eredetű alapneveket és a belőlük magyar névalakulással létrehozott képzett személyneveket együtt kezeli” (268). Mindezek után nyelvenként adatolja, illetőleg megvizsgálja, milyen eredetű referáló-rétegből alakult helynevek éltek és élnek nyelvünkben. Tipológiájához természetesen felhasználja a FNSz. magyarázatait. Kiss Lajos ugyanis tüzetesen és következetesen foglalkozik az alapnév személynévi eredetével is, amiért aztán a szótárt használó közvélemény egy része tévesen úgy értelmezte, hogy legtöbb helységnevünket valamelyik szláv nyelvből magyarázza, nem téve különbséget a személynévi és a helynévi eredet között. Nem tartozik szorosan e dolgozathoz, de megemlítem, hogy emellett nem mehettünk el szó nélkül, ezért Lőrincze Lajos megbízásából hozzáfogtam Zala megye településnevei keletkezés módjainak,

illetőleg a helynévadás nyelvi eszközeinek a megvizsgálásához. A Zala megyei névanyagból kiderült, a helyneveknek 90 %-át mi, magyarok adtuk, és zömük a birtokos formáns nélküli (puszta) személynévét őrzi. Az efféle vizsgálatot tovább folytatta Juhász Dezső (Veszprém m.), Várkonyi Imre (Somogy m.), Körmendi Géza (Komárom m.), Varga Józsefné (Győr-Moson-Sopron m.), Vadas Ferenc (Tolna m.), Barabás Irén (Fejér m.), Koncz Sándorné (Pest m. dunántúli része), Pesti János (Baranya m.) és Szelei Katinka (Vas m.). Elkészült tehát az egész Dunántúlon az első oklevéli említésen alapuló részletes tipológiai vizsgálat, amelynek legfőbb eredménye megerősíti, hogy a helynevek jelentős százalékat mi, magyarok adtuk. (Két megye anyagát maga Kiss Lajos, egy megyéét Rácz Endre, a többiét magam lektoráltam.) A fenti munkák tehát a motivációk, illetőleg a nyelvi eszközök vonatkozásában névföldrajzi kitekintésnek is alkalmazhatók.

A nexusjelölő személynévi alapszót tartalmazó helynevek első csoportja a nemzetségnevek, amelyeknek helynévként való szerepét nehéz kimutatni, mivel jelentős részük „referáló vagy sajátosságjelölő személynevökként is éltek a korai ómagyar korban” –, írja a jelölt (279). Családnévből lett helynevek kérdése az ómagyar korban lényegében véve lezárult, de tovább élnek a mikrotoponimákban, nem egy közülük éppenséggel gyakori. Amikor pedig a személynévben teljesen megegyezik a helynév, metonimikus névformának tekintjük (Acsa). Mind a magyar, mind az európai nyelvekben gyakoriak a helynévképzővel létrehozott névszerkezetek (*Acsád*) is, valamint az összetett személynévi lexémát tartalmazók (*Acsatelke*). A névbokrok kérdése nemcsak a személynévek, hanem a helynevek vonatkozásában is előkerül (289–90), a továbbiakban itt is a *Péter* szn. a példája, amelyet kiegészít két kördiagram és a belőlük levont tanulság.

A jelölt tanulmányának középpontjában természetesen előkelő helyet foglal el a formáns nélküli (puszta) személynévből alakult helynevek kérdése (309–58). Nyolc alfejezetben járja körül Tóth Valéria ezt a közel évszázados témát, amellyel több nagy nevű tudós foglalkozott Knieszsa Istvántól, Bárczi Gézán, Györffy Györgyön, Kristó Gyulán át Hoffmann Istvánig. A jelölt elsőként a névtípus helyét tárgyalja, megállapítván, szemantikai szempontból nem különleges státuszúak, mind a helynevekre, mind a személynévekre utaló névformák a birtoklást minden időben igyekeztek rögzíteni. Ezt nyelvi megformáltságukban a *Bátor*, *Abrány*-félékben a metonímia fejezi ki, akárcsak a személyeket gyűjtőnév értelemben használt törzs-, nép- és foglalkozásnevek. Ez a felismerés ugyan Hoffmann István érdeme, de a részletes további rendszerkapcsolatokat – kiegészítve a patrocíniumokkal – maga a jelölt dolgozta ki (310). Az újlatin nyelvekben meglétére Bárczi Kohlfra hivatkozva hívta fel a figyelmet, magam pedig rá két évre Smittleinnek a Germán személynévek helynévi szerepben

című tanulmányára (vö. RIO. 11: 1959, 37–47), amelyben egyes szám nominatívusban álló személynévi helyneveket (*Sundargas, Turmantas* stb.) fedezett fel Litvánia, Lettország, Skandinávia, továbbá Itália, Spanyolország, Franciaország, Hollandia, Ausztria területén (*Admont, Egmont, Helmond, Richmond* stb. vö. Ördög Ferenc Baranyai Művelődés 1989: 32, 3. számú jegyzet). Sokat sejtet ebben a vonatkozásban Tóth Valéria megjelenés alatt lévő Von Heidelberg bis Heidelberg. Veränderungprocesse című tanulmánya. Hogy nemcsak az Árpád-kor időszakát jellemezte a formáns nélküli személynévből alakult helynévadás, azt Szabó T. Attila a 16–17. századi, illetőleg 20. századi adatai alapján ismerte fel. Ezt gyámolították Inczeffi Géza, Végh József, Reuter Camillo, valamint a már említett Hoffmann István adatai is. E vita lezárásaként a Benkő Lorándra visszautaló Tóth Valéria megállapítását idézem: „e névalkotás módjával a magyar helynévrendszer történetének minden korszakában számolnunk kell”, amit nemcsak a névadatok, hanem a helynévadás általános törvényszerűségei is igazolnak – ez utóbbi kiegészítés a jelölttől való (325). Nem kívánom folytatni sem e vitát, sem a jelölt további fejtegetését, amikor is azt írja, hogy régiségében nem sokat változott. A településként eltűnt helynevek nemegyszer határrészek neveként őrződtek meg, amiről a legújabb kori földrajzinév-gyűjteményekben az egyes egyrészes nevek is tanúskodnak. (Megjegyzem, az efféle neveknek a hová kérdésre felelő határozóragos alakjait gyűjteményeinkben mindig közöljük.)

A névadás pragmatikai tényezői (340–4) alfejezetben a birtokosi viszony mellett a település alapítójának, a telepítést végző személynek a neve – akár áttételesen is – metonimikus névvé válva lett településnévvé. Mindemellett a birtokos is ragaszkodhatott ahhoz, hogy a település az ő személynévét viselje. Rácz Anita is foglalkozott a tudatos névadással, a király akár hatalmi szóval is eltörölhette a birtok korábbi nevét, illetőleg új nevet adhatott. Tóth Valéria a formáns nélküli személynévadás kognitív tényezőiről írva felidézi Györffy, Kristó és Solymosi vitáját, hogy tudniillik önmagában a hely neve jelölhetett-e egyben birtokjogot. A jelölt véleménye szerint a tulajdonos személyneve metonimikus névnek tekinthető, és ez az aktív lexikális-morfológiai modell „mindmáig meghatározónak maradt” (346). Györffy Erzsébet személynévi metonímiával keletkezett vízneveket vizsgál, Reszegi Katalin pedig többszörös névátvitel lehetőségével számol: személynév > településnév > hegynév. Az itt felsoroltak és a példák alapján Tóth Valéria megállapítja, hogy „bármely helynévfajtába tartozóan találhatunk pusztai személynévi helynévstrukturákat” (349).

A személynévfajták pusztai személynévi helynevekben alfejezet meggyőzően bizonyítja, hogy mind a sajátosságjelölő személynévekből, mind a nexusnevekből, mind pedig a referáló

személynevekből keletkezettek megtalálhatók a személynévi helynévadás példái között. Újlatin eredetűnek véli a *Rubin* helynév személynévi lexémáját, magam azonban héber, illetőleg ószövetségi névként magyarázom a *Cherubin* csonkulásaként, ami azonban az újlatin nyelvekben, valamint a héberben önállósodott.

A helynévképzővel alakult személynévi helynevek alfejezetben (359–75) csak annyiban tér el Bényei Ágnes Helynévképzés a magyarban című kitűnő munkájától, hogy a jelölt azt vizsgálja, egyes személynévfajták milyen módon vesznek részt ebben a névalkotási folyamatban, továbbá a személynévképző és a helynévképző elhatárolódásának a kérdését feszegeti (l., az *-i*, *-d* képzőről írottak).

A 29–31. számú ábra világosan szemlélteti mondandóját az 1200 és 1350 közötti képzéssel keletkezett helynevekről, illetőleg a formáns nélkül alakultakról, ezeket itt most nem részletezem. A képzőelemek funkcionális kérdései alfejezetben értekezésének egyik legfogasabb kérdését tárgyalja: mi vált pusztá helynévvé, a személynévképzős alak, illetőleg a személynév végén lévő képző helynévképző-e. Úgy vélem, az alapos elemzés a különböző fogódzók segítségével közelebb vitte a kutatást a megnyugtató megoldás felé.

Az értekezés másik terjedelmes fejezete (376–419) az összetétellel alakult személynévi helynevek vizsgálatáról szól két nagy alfejezetben: a) földrajzi köznévi utótagúak, b) helynévi utótagúak. A névtípus kronológiai jellemzői közül Paisra, Benköre, Kniezsára hivatkozva kiemeli, hogy ez a két altípus, a honfoglalás előtt még ismeretlen volt, az egyrészes nevek helyébe a honfoglalás után az összetett névszerkezetek léptek, amit viszont Kristó cáfolt. Szerinte a nem települést jelölő helynevekkel már a 11–12. században is találkozunk (378). Tóth Valéria is állást foglal ebben a kérdésben, a névadatok hiánya miatt arra az álláspontra jut, hogy „aligha keletkeztek nagyobb számban ’birtok, település, falu’ jelentésű földrajzi köznévvvel összetett helynévszerkezetek” (381). E kérdés vizsgálatát a 14. századtól tovább folytatja, bővebben a *-falva* utótagúakról ír, illetőleg a *-háza* > *-falva* névcseréről. Az összetett személynévi helynévadás kognitív-pragmatikai tényezői közül kiemeli, hogy a legfőbb motiváció a birtoklás kifejezése. Emellett a telepítő kenézek neve is szerepet játszott az általuk telepített favak nevében, mindazonáltal csak magyar nyelvű településnevek fordultak elő akár vlachokat, akár ruténokat telepítettek be. Sebestyén Zsolt megengedi, hogy az oklevéli magyar nevek mellett a szóbeliségben rutén nevek is élhettek.

Tóth Valéria természetesen itt is kitér a személynévfajtákra (sajátosságjelölő, referáló, nexusjelölő), és megállapítja, a „referáló személynévi alapszavak meghatározó fölénye az összetétellel való helynévalkotásra éppúgy jellemző volt az ómagyar kor időszakában, mint a formáns nélküli (metonimikus) névadásra” (399), erre a szerepre különösen a kisebb

frekvenciájú nevek alkalmasak. Megemlíti a *Ruben* nevet is, a Rubenteleke hn. révén, amely nem neolatin nyelvből való, hanem ószövétségi név. A helynévi utótagú személynévi helynevek tárgyalásában több új általa alkotott műszóval (névosztódás, névdifferenciálódás, jelzővel való kiegészülés) él, mindezek mellett az összevető ábráiból levont következtetések érdemelnek még nagyobb figyelmet.

3. Összefoglalásként megállapítható – ami remélhetőleg kitetszett bírálatomból is –, Tóth Valéria szerencsés témaválasztása, hiteles adatokon nyugvó tudományos eredményei, vizsgálati szempontjainak következetes végigvitele (önmagukban is, a két nagy névfajta összevetésekor is), az említetteken kívül számos új műszó (névhasadás, mentális tabló, névrészcsere stb.) alkotása, a hatalmas anyag magabiztos kezelése, az egységes szemléleti háttér következetes megrajzolása, a névalkotás egyik fontos eszközének, a metonímiának az őt megillető középpontba állítása, a kristálytisza kategóriák, mind-mind olyan erénye a dolgozatnak, amelyeket ezentúl nem lehet nem figyelembe venni.

Az értekezést nyilvános vitára alkalmasnak tartom.

Budapest, 2015. szeptember 30.

Ördög Ferenc
az MTA doktora